

Історики різних часів про значення іноземної технічної допомоги у СРСР у 1920–х — на початку 1930–х років

Досліджено оцінку радянськими та сучасними істориками ролі іноземної технічної допомоги у розвитку економіки СРСР у 1920–х — на поч. 1930–х рр.

Ключові слова: іноземна технічна допомога, історіографія, наукове дослідження.

Нова економічна політика характеризувалась допущенням існування вільної торгівлі, дрібних приватних, орендованих, концесійних підприємств, налагодженням дипломатичних й економічних зв'язків з державами світу, залученням іноземної технічної допомоги у відродження промисловості. Дослідження методів подолання кризових явищ в економіці, соціальній сфері є актуальною проблемою, бо історичний шлях кожної держави – це не завжди періоди розквіту та підйому. Одним з методів подолання економічних та зовнішньополітичних проблем 1920–х років була передача радянським урядом державних об'єктів у концесію іноземним підприємцям. До розряду концесій більшовики відносили й іноземну технічну допомогу, коли зарубіжні фірми передавали радянським заводам проекти, креслення, технічну документацію за винагородження, постачали обладнання. Історіографія питання про залучення іноземного технічного сприяння у розвиток промисловості СРСР тісно пов'язана із історіографією проблеми концесій 1920–х років [1]. Оцінка іноземної технічної допомоги і концесій завжди була неоднозначною.

Мета даної статті – вивчити оцінку радянськими та сучасними істориками ролі іноземної технічної допомоги у розвиток та модернізацію промисловості СРСР 1920–х – початку 1930–х років.

Вже у 1920–х рр. з'явилися перші дослідження проблеми концесій, де висвітлювалися мета, завдання, перспективи залучення іноземних капіталів в радянське народне господарство. Серед таких досліджень – роботи відомих економістів, співробітників господарських органів (наприклад, Головного Концесійного Комітету СРСР (ГКК)). Договори про іноземну технічну допомогу вважались різновидом концесійних угод.

Економіст М.Іоельсон, який протягом 1920–х рр. працював у системі ВРНГ, запропонував класифікацію концесійних підприємств, які поділяв на 5 груп в залежності від типу договору. До четвертої та п'ятої груп М.Іоельсон зарахував договори про технічну допомогу: 1) технічна допомога з фінансуванням, коли іноземна фірма надавала креслення, проекти, вказівки та фінансувала будівництво чи модернізацію підприємств; 2) технічна допомога без фінансування (простий договір), коли усі витрати несла радянська сторона. М.Іоельсон підкреслював вигідність іноземного технічного сприяння для СРСР [2,с.46].

З другої половини 1920–х років з'явилися роботи, у яких аналізувалися перші результати концесійної практики. В.Бутковський, робітник ГКК, детально дослідив історію концесійної політики і практики СРСР з 1917 по 1928 р. Автор підкреслював позитивну, але підсобну роль концесій у господарському житті Радянського Союзу. У своїй науковій праці В.Бутковський наводив приклади укладених договорів про технічну допомогу за галузями промисловості, розкривав їх особливості, вивчав перші результати, вигідність. Дослідник писав, що концесії – це «капіталістичний нарід на тілі нашого соціалістичного господарства», а договори про технічну допомогу оцінював позитивно, як засіб сприяння індустріалізації [3,с.86]. В процесі роботи В.Бутковський використовував багатий фактичний матеріал, опрацьовував документи вищих органів влади держави, статистичні збірки, роботи відомих економістів (М.Іоельсона, Б.Ландау, ін.) та газети 1920–х рр.

Протягом 1930–х – першої половини 1950–х рр. відбувалось зміцнення тоталітарної системи, посилення планових начал у господарстві, реалізація п'ятирічок. В цей час значно звузилося коло історичних проблем. Питання, пов'язані з непом, концесіями, іноземною технічною допомогою, на довгі роки опинились поза сферою дослідницької роботи.

З другої половини 1950–х рр., після розвінчання культу особи Й.Сталіна, в умовах послаблення ідеологічного тиску під час хрущовської «відлиги» посилювався інтерес до нової економічної політики та її складових частин. Дослідниками була розпочата дискусія з приводу визначення сутності поняття «державного капіталізму». Концесії та іноземна технічна допомога у цей період розглядалися в контексті проблеми держ-капіталізму. Дослідник І.Брін одним з перших підкреслив різницю між договорами про технічну допомогу та концесійним угодами: 1) за умовами договорів про технічне сприяння держава не передавала іноземній фірмі засоби виробництва в експлуатацію, як передбачалось у концесіях; 2) прибуток підприємств при технічній допомозі залишався власністю держави. При цьому І.Брін продовжував вважати технічне сприяння різновидом концесій [4,с.154]. Дослідник підкреслив його значну роль у розвитку окремих галузей промисловості (металургія, металообробка, хімічна, електротехнічна) [4,с.155].

Група дослідників В.Касьяненко, Л.Морозов, Л.Шкаренков, вивчаючи історію концесійної політики СРСР 1920–х рр., приділили увагу і договорам про технічну допомогу. Вони підкреслили мізерну роль концесій та іноземного технічного сприяння у вирішенні економічних проблем СРСР. Дослідники вказували, що іноземні підприємці займались більше шкідництвом, а радянські спеціалісти усі виробничі задачі вирішували самостійно [5,с.57–58]. Дослідник Л.Морозов розглядав договори про технічну допомогу як форму концесійних договорів, коли залучались капітали, а зарубіжний досвід. При цьому автор підкреслював, що практика технічної допомоги представляла собою взаємний обмін інформацією та документацією [6,с.28]. Це твердження є сумнівним, бо завданням радянських вчених, інженерів було вивчення та аналіз зарубіжних проектів, креслень, технічних вказівок, можливим було внесення змін в цю документацію, але своїми власними досягненнями та розробками радянські спеціалісти навряд чи ділились [3,с.21].

Історик П.Хромов, спираючись на архівні матеріали та газетні статті 1920–х рр., аналізував у своїй роботі лише окремі договори про технічну допомогу. Особливу увагу автора привернула проблема вартості технічної допомоги для радянської країни. Він вважав, що ця практика була дорогою [7,с.63], а її роль у промисловому розвитку СРСР незначною.

Вперше думку про те, що технічну допомогу не можна віднести до концесій та до форм державного капіталізму, висловив дослідник В.Левін [8,с.28]. Продовжуючи думки свого попередника І.Бріна [4,с.154], він вказував, що ці угоди не були вилученням із радянського законодавства на відміну від концесій, що вони укладались на більш короткі строки, що іноземні підприємці за технічну допомогу отримували гроші, отже, вивозили капітал, а не ввозили, не користувались радянською власністю, як це передбачалось в концесійних договорах [8,с.29].

Дослідниця О.Юферева – автор найбільш повної, ґрунтовної праці, присвяченої різним формам державного капіталізму. Вона приділила увагу проблемі сутності договорів про іноземне технічне сприяння, вартості технічної допомоги для радянської країни. Вона підкреслювала позитивну роль іноземного технічного сприяння для СРСР (як можливість здійснення технічного прогресу [9,с.94], як форму навчання та технічної підготовки кадрів [9,с.95]). При цьому О.Юферева стверджувала, що визначальну роль в процесі будівництва чи модернізації підприємств грали радянські спеціалісти [9,с.94].

Цікавою є наукова робота історика В.Шишкіна, який ґрунтовно аналізував зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки СРСР з іншими країнами світу в період між двома Світовими війнами. Він зазначив, що договори про іноземну технічну допомогу не можна вважати концесійними, що вони являли собою одну з форм використання зарубіжного науково-технічного досвіду, головну таку форму [10,с.58].

Наприкінці 1980–х рр. в нових історичних умовах розпочалось активне вивчення аспектів непу, його сутності, ходу економічних реформ. Інтерес дослідників привернула проблема залучення іноземних капіталів та досвіду у радянську економіку 1920–х рр.

Можна виділити дві причини різкого зростання інтересу до цієї проблеми: 1) в умовах «перебудови» необхідність не протиставляти СРСР країнам з ринковою економікою, а співпрацювати з ними, входити у світовий ринок; 2) невдачі економічних реформ політичного курсу «перебудови», дискусії з приводу методів подолання перепон на шляху до нового механізму господарювання, в тому числі до організації спільних підприємств. В історіографії кінця 1980–х рр. дії радянського уряду в роки непу по відношенню до концесій, іноземних підприємців, спеціалістів тепер не завжди визнавались правильними. Історик О.Куликов підкреслював, що більшість угод з іноземними підприємцями у 1926–1928 рр. складала договори про технічну допомогу. Він зараховував ці угоди до концесій змішаних акціонерних товариств [11,с.93]. Але при укладанні угод про технічне сприяння змішані акціонерні товариства не створювались. Іноземна фірма надавала допомогу при складанні проектів, налагодженні виробництва, отримуючи за це винагородження [12,с.96].

Доктор економічних наук В.Шитов досить стисло проаналізував концесійну політику радянської держави, її результати. Метою його статті була популяризація знань про поняття «концесія», про історичний досвід СРСР по залученню іноземних капіталів, а не глибоке історичне дослідження. Невідомо, на яку літературу спирався автор при підготовці статті. В.Шитов зауважував, що договори про технічну допомогу зіграли помітну роль у вирішенні економічних та виробничих проблем 1920–х рр. [13,с.27], що залучення іноземного досвіду вже існувало в умовах курсу «перебудови» [13,с.28].

Дослідник В.Касьяненко, вивчаючи проблему взаємовідносин СРСР і США ще на початку 1960–х рр., продовжив свою дослідницьку діяльність у нових історичних умовах. Його ставлення до концесій та іноземної технічної допомоги кардинально не змінилось. В.Касьяненко підкреслив їх помітну політичну роль та головну причину незначного економічного ефекту – погану роботу ГКК СРСР [14,с.24].

Сучасний період в історіографії (1990 – початок ХХІ ст.) характеризується продовженням та поглибленням наукових традицій кінця 1980–х рр. на основі аналізу нових документів, які раніше були недоступними для дослідження. В цей час значно розширилась джерельна база наукових досліджень, відкрилась можливість вивчення матеріалів спецховищ, розпочалось видання наукових праць емігрантів, жертв репресій. Неп продовжує цікавити істориків своїм суперечливим характером. Історик В.Шишкін продовжив розпочате ще в 1970–х рр. дослідження про зовнішньополітичні та зовнішньоекономічні зв'язки СРСР між двома Світовими війнами. Його ґрунтовна наукова праця є цінною, бо автор розглядав проблему концесій та іноземної технічної допомоги на тлі міжнародних відносин. Зміни в концесійній політиці та технічному співробітництві СРСР з іншими державами світу пояснюються змінами в міжнародній ситуації. Особливу увагу автора привернули радянсько–німецькі науково–технічні зв'язки, бо саме німецькі фірми стояли на першому місці по кількості укладених угод [15,с.153–154].

Сучасний історик О.Мозохін у своїй науковій праці, присвяченій дослідженню роботи Об'єднаного державного політичного управління у 1920–х – на початку 1930–х років, приділив увагу справі «Метрополітен Віккерс». Ця англійська фірма надавала технічну допомогу радянським машинобудівним заводам. На базі великої кількості архівних матеріалів автор розкрив подробиці ходу розслідування шпигунства та шкідництва працівників іноземної компанії, його результатів. Всі карні справи порушувались проти окремих іноземних спеціалістів та разом із ними громадян СРСР, а не проти великих відомих зарубіжних фірм, щоб не погіршувати міжнародну обстановку [16,с.289]. Більшість із засуджених була з часом реабілітована [16,с.290]. Частина таких розслідувань та карних справ були лише засобом ліквідації непотрібних концесій, анулювання договорів про технічне сприяння, висилки іноземців за кордони СРСР, засобом відволікання уваги радянських громадян від соціальних та економічних проблем початку 1930–х рр., результатом пошуку «винуватців» цих проблем.

Дослідниця Л.Сапоговська, вивчаючи історію золотопромисловості у ХІХ–ХХ ст., вказала, що технічна допомога замінила концесії наприкінці І п'ятирічки [17,с.79]. Однак відомо, що угоди про технічну допомогу існували і в роки розквіту концесій. Після травня 1931р. нові договори про іноземне технічне сприяння не укладались,

існуючі – ліквідовувались [5,с.59]. Наприкінці І п'ятирічки кількість угод про технічну допомогу поступово зменшувалась.

Уперше практика укладання та дії договорів про технічну допомогу з боку американських компаній стала предметом дослідження в роботах історика Б.Шпотова. Він вперше запропонував періодизацію процесу залучення іноземної технічної допомоги у розвиток радянської промисловості, обираючи в якості часових меж роки перших двох п'ятирічок [18,с.118]. Б.Шпотів розібрався у причинах зацікавленості у технічній допомозі не лише радянської, а й іноземної сторони договорів [18,с.119]. Автор запевнив, що саме американське технічне сприяння дозволило збудувати ряд потужних промислових підприємств, принесло у СРСР нові методи будівництва, збільшило об'єми машинобудівного виробництва [18,с.120]. Дослідник проаналізував також причини зменшення та результати використання іноземної технічної допомоги, наполягав на її значній ролі у прискоренні індустріалізації СРСР [18,с.122].

Кожен період в історіографії питання про організацію іноземної технічної допомоги у СРСР є важливим, наповненим новими відкриттями, які ставали базою для подальшого дослідження. Можна виділити перший період, коли авторами досліджень були свідки та організатори розгортання нової економічної політики в Радянському Союзі, господарники, юристи, партійні діячі. Оцінка процесу залучення іноземних капіталів та досвіду для вирішення економічних і зовнішньополітичних проблем того часу була суперечливою, при цьому договори про технічне сприяння вважались вигіднішими та безпечнішими за концесії. У 1950–1980-х рр. історія залучення іноземного технічного досвіду в роки непу та індустріалізації була доповнена новими фактами. Частина дослідників вважала роботу іноземних спеціалістів на території СРСР шкідливою (В.Касьяненко, Л.Морозов, Л.Шкаренков). Інші ж зауважували, що залучення зарубіжного технічного досвіду мало позитивне значення, хоча й підкреслювали вирішальну роль в цьому процесі саме радянських спеціалістів (О.Юферева). Жорсткі ідеологічні рамки заважали об'єктивному оцінюванню історичних проблем, особливо тих, що були пов'язані із протистоянням капіталістичного та соціалістичного світів. Важливим є також четвертий етап у історіографії (кінець 1980-х рр.), бо в цей час розпочалось поступове звільнення від догматизму в історичній науці, переоцінка багатьох історичних явищ та процесів. Найбільш перспективним можна вважати сучасний період, коли дослідники мають можливість проводити науковий пошук в умовах вільного користування архівними матеріалами, відкриття спецховищ, публікації раніше забороненої інформації. Він характеризується значним розширенням джерельної бази досліджень, кола історичних проблем, прагненням до об'єктивності, використанням нових методів та підходів. Уперше практика укладання договорів про іноземне технічне сприяння стала предметом дослідження (Б.Шпотів). Науково-технічна співпраця СРСР з іншими країнами світу у 1920-х – на початку 1930-х рр. оцінюється зараз позитивно, як засіб сприяння та прискорення індустріалізації.

Список використаних джерел

1. Яковенко Ю.Л. Історіографія проблеми концесій у СРСР у період здійснення нової економічної політики / Ю.Л. Яковенко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – №762. – Серія «Історія». – Випуск 39. – Харків, 2007. – С.198–207.
2. Иоэльсон М. Путь активизации концессионной работы / М.Иоэльсон // Экономическое обозрение. – 1928. – №10. – С.42–52.
3. Бутковский В. Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР / Владимир Бутковский. – М., Л.: Государственное изд-во, 1928. – 123 с.
4. Брин И.Д. Государственный капитализм в СССР в переходный период от капитализма к социализму / И.Д. Брин. – Иркутск: Иркутское книжное изд-во, 1959. – 182 с.
5. Касьяненко В.И. Из истории концессионной политики советского государства / В.И. Касьяненко, Л.Ф. Морозов, Л.К. Шкаренков // История СССР. – 1959. – №4. – С.33–59.
6. Морозов Л.Ф. Иностранные капиталовложения в СССР в переходный период / Л.Ф. Морозов // Вопросы истории. – 1986. – №9. – С.16–30.
7. Хромов П. Использование иностранного капитала в восстановлении и развитии промышленности СССР / П.Хромов // Экономические науки. – 1962. – №2. – С.56–66.

8. Левин В.Я. Социально–экономические уклады в СССР в период перехода от капитализма к социализму / В.Я. Левин. – М.: Экономика, 1967. – 166 с.
9. Юферева Е.В. Ленинское учение о госкапитализме в переходный период к социализму / Е.В. Юферева. – М.: Экономика, 1969. – 223 с.
10. Шишкин В.А. Октябрьская революция и экономические отношения Советского государства с капиталистическими странами (1917–1940 гг.) / В.А. Шишкин // Политика мира и сотрудничества: Сб. ст. – М.: Международные отношения, 1979. – С.48–64.
11. Куликов А. Концессии 20–х годов / А.Куликов // Международная жизнь. – 1989. – №3. – С.87–95.
12. Яковенко Ю.Л. Іноземна технічна допомога у СРСР (1920–ті – початок 1930–х рр.): сутність та значення / Ю.Л. Яковенко // Гілея: науковий вісник. – Вип. 55 (№12). – К., 2011. – С.96–101.
13. Шитов В. СКФ, РАГАЗ и другие. Нужны ли сегодня концессии? / В.Шитов // Новое время. – 1989. – №25. – С.26–28.
14. Касьяненко В.И. Страна Советов и США: опыт и уроки сотрудничества в 20 – начало 30–х гг. / В.И. Касьяненко. – М.: Знание, 1989. – 62 с.
15. Шишкин В.А. Цена признания: СССР и страны Запада в поисках компромисса (1924–1929гг.) / В.А. Шишкин. – С.–П.: Наука, 1991. – 437 с.
16. Мозохин О. ВЧК–ОГПУ: карающий меч диктатуры пролетариата / О.Мозохин. – М.: Изд–во «Яуза», изд–во «ЭКСМО», 2004. – 444 с.
17. Сапоговская Л.В. Исторический опыт национальной золотопромышленной политики XIX–XX вв.: нужно ли России золото? / Л.В. Сапоговская // Клио. – 2005. – №1. – С.73–84.
18. Шпотов Б. Политика использования западных технологий как фактор создания крупной индустрии в СССР / Б.Шпотов // Проблемы теории и практики управления. – 2003. – №4. – С.118–122.

Яковенко Ю.Л. Историки о значении иностранной технической помощи в СССР в 1920–х – начале 1930–х годов

Исследована оценка советскими и современными исследователями роли иностранной технической помощи в экономическом развитии СССР в 1920 – начале 1930–х гг.

Ключевые слова: *иностранная техническая помощь, историография, научное исследование.*

Yakovenko, J.L. Historians about the value of foreign technical help in the USSR in the 1920th – the beginning of the 1930th years

The assessment by the Soviet and modern researchers of a role of foreign technical assistance in economic development of the USSR in 1920 – the beginning of the 1930th is investigated.

Key words: *foreign technical help, historiography, scientific research.*